

UGARSKA POLITIKA PREMA RIJECI I 100. OBLJETNICA TRIANONSKOG MIROVNOG UGOVORA

Bartulović, Željko

Source / Izvornik: **Povećalo : časopis povijesnih korijena, gonetanja, postignuća..., 2021, 2-3 (24-25), 61 - 86**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:118:224509>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

PRAVRI

Pravni fakultet Faculty of Law

Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

uniri DIGITALNA
KNJIŽNICA

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

POVEĆALO MAGNIFIER

časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji i kulturu naslijeđa
magazine for history and discussions on historical truths and cultural heritage

**NASTAVLJAMO JEDNAKIM ENTUZIJAZMOM /
MAĐARONI I UNIONISTI (DOMOLJUBI ILI IZDAJICE?)/
KULTURA ZA NAROD I/ILI VLAST. Detalji o osnivanju i
radu Mjesnog odbora Kulturnog Društva "PREPOROD"
u Osijeku 1946. /**
**UGARSKA POLITIKA PREMA RJECI I 100. OBLJETNICA
TRIANONSKOG MIROVNOG UGOVORA /**
**UREĐENJE NAZIVA NASELJENIH MJESTA U BARANJI IZ
1903. i 1922. /**
**BARANJSKI INTELEKTUALCI NA SVEUČILIŠTU
J.J. STROSSMAYERA U OSJEKU /**
**MOLITVENA INICIJATIVA - "BUDI MUŠKO-MOLI
KRUNICU!" /**
TISUĆLJEĆE BAŠTINIMO SVETKOVINU KRUHA /
FILAKOVIĆ JE BIO POSEBNA OSOBA /
OTIŠAO I POSLJEDNJI RAVNIČARSKI BOEM /
BIJELO-CRNI KAPETAN OTIŠAO U LEGENDU

Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Hrvatska
Institute for Baranya's history in Beli Manastir, Croatia

Svezak 2-3 /24-25/ (2020./2021.)

Volume 2-3/24-25/ (2020./2021.)

POVEĆALO

časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji i kulturu naslijeđa.
Svezak 2-3 (24-25) 2020.-2021.

MAGNIFIER

magazine for history and discussions on historical truths and cultural heritage.
Volume 2-3 (24-25) 2020-2021 Beli Manastir, 2021.

UDK 949.75 / ISSN 1330-1667

prvi svezak objavljen 2004. / the first volume released in 2004

© **POVEĆALO**, 2020./2021. / **MAGNIFIER**, 2020/2021

Nakladnik/ Publisher: **Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Hrvatska**
Institute for Baranya's history in Beli Manastir, Croatia

Uredništvo/Editorial bord / dr. sc. **Igor Josipović** - *predsjednik*, Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera u Osijeku, doc. dr. sc. **Zlatko Đukić**, Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera Osijek, doc. dr. sc. **Jelena Kasap**, Pravni fakultet Sveučilišta J.J. Strossmayera Osijek, izv. prof. dr. sc. **László Heka**, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar - ÁJTK Szeged (Mađarska), izv. prof. dr. sc. **Zoltán Huszár**, Pécsi Tudományegyetem, A Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Kultúra, Könyvtár- és Társadalomtudományi Intézet, Pécs (Mađarska), dr. sc. **Aleksandar Horvat**, Muzej Vojvodine Novi Sad (Srbija/Vojvodina), doc. dr. sc. **Faruk Taslidža**, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta 'Džemal Bijedić' Mostar (Bosna i Hercegovina), dr. sc. **Semir Hadžimusić**, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona Tuzla (Bosna i Hercegovina), mr. sc. **Kemal Nurkić**, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona Tuzla (Bosna i Hercegovina), prof. **Stjepan Prutki**, Državi arhiv Vinkovci (Osijek) i mag. hist. - doktorandica **Daniela Taslidžić Herman**, Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir (Beli Manastir).

Glavna urednica / Editor-in-Chief / **DANIELA TASLIDŽIĆ HERMAN**
e-mail: danielataslidzic@gmail.com

Časopis izlazi jedanput godišnje. / The journal is published once a year.

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavne urednice / All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief's e-mail address.

Za nakladnika / **DAVORIN TASLIDŽIĆ**

Tajnik/ Secretary / **FRANJO ČIČAK**

Sažeci na engleski jezik / **NEBOJŠA ŠIMIĆ**

Urednik fotografije / **ZORAN HERMAN**

Grafički urednik / **IGOR APČAG**

Tiskar/Printing / **AVATAR Bilje**

Mišljenja autora ne odražavaju nužno stajalište Uredništva.

The views expressed in papers published in this magazine are not at the same time the views of the Editorial board.

Copyright © Zavod za baranjsku povjesnicu Beli Manastir, Hrvatska
Institute for Baranya's History, Beli Manastir, Croatia

Tiskano uz potporu/ Printed with support / Grada Belog Manastira/City of Beli Manastir

GDJE JE ŠTO/WHERE IS WHAT

**UREDNIČINO PREDSLOVLJE / NASTAVLJAMO JEDNAKIM
ENTUZIJAZMOM!
EDITOR'S FOREWORD / CONTINUING WITH EQUAL ENTHUSIASM! 5**

STUDIJE/PAPERS

**MAĐARONI I UNIONISTI (DOMOLJUBI ILI IZDAJICE?)
CROATIAN-HUNGARIAN PARTY AND UNIONISTS (PATRIOTS OR
TRAITORS?) 9**

**KULTURA ZA NAROD I/ILI ZA VLAST. Detalji o osnivanju i radu
Mjesnog odbora Kulturnog društva "PREPOROD" u Osijeku 1946. godine
CULTURE FOR PEOPLE AND/ OR FOR POWER. Details on the founding
and work of the Local Board of the Cultural Society "Preporod" in Osijek
in 1946. 49**

**UGARSKA POLITIKA PREMA RIJECI I 100. OBLJETNICA
TRIANONSKOG MIROVNOG UGOVORA
HUNGARIAN POLICY TOWARDS RIJEKA AND 100TH ANNIVERSARY
OF THE TRIANON PEACE TREATY 61**

**UREĐENJE NAZIVA NASELJENIH MJESTA U BARANJI IZ 1903. i 1922.
GODINE
ESTABLISHING NAMES OF POPULATED PLACES IN BARANYA FROM
1903 AND 1922 87**

**BARANJSKI INTELEKTUALCI NA SVEUČILIŠTU J.J. STROSSMAYERA
U OSIJEKU
INTELECTUALS OF BARANYA ON UNIVERSITY OF J. J.
STROSSMAYER IN OSIJEK103**

BAŠTINA/DUSTY COVERS

**MOLITVENA INICIJATIVA „Budi muško-moli krunicu!“
PRAYER INITIATIVE “Be a man-pray the rosary!”167**

PRIKAZI/REVIEWS

TISUĆLJEĆE BAŠTINIMO SVETKOVINU KRUHA
FOR THE MILLENNIUM WE HERIT THE FESTIVITY OF BREAD171

IM MEMORIAM/ IN MEMORY

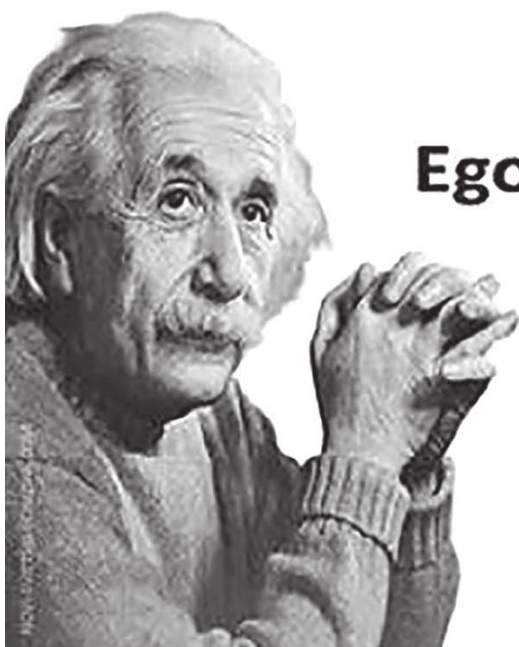
FILAKOVIĆ JE BIO POSEBNA OSOBA
FILAKOVIC WAS A SPECIAL PERSON175

OTIŠAO I POSLJEDNJI RAVNIČARSKI BOEM
THE LAST PLAIN BOHEM WAS GONE179

BIJELO-CRNI KAPETAN OTIŠAO U LEGENDU
THE WHITE-BLACK CAPTAIN WENT INTO LEGEND183

UPUTE SURADNICIMA
INSTRUCTIONS TO ASSOCIATES187

Iz recenzentskog kuta ... / From a review angle...
KONTINUITET KOJI JAMČI NOVA ZNANSTVENA SAZNANJA
CONTINUITY WHICH GUARANTEES NEW SCIENTIFIC
KNOWLEDGE189

$$\text{Ego} = \frac{1}{\text{Znanje}}$$

*“Što je veće Znanje
Manji je Ego,
Što je manje Znanje
Veći je Ego...”*

-Albert Einstein

Izvorni znanstveni članak/Research paper
Primljeno/Received, 26. srpnja 2021.
Prihvaćeno/Accepted, 13. kolovoza 2021.
UDK: 94(497.561Rijeka)“1918/1924“

prof. dr. sc. **ŽELJKO BARTULOVIĆ**,
Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci; Hrvatska

UGARSKA POLITIKA PREMA RIJECI I 100. OBLJETNICA TRIANONSKOG MIROVNOG UGOVORA HUNGARIAN POLICY TOWARDS RIJEKA AND 100TH ANNIVERSARY OF THE TRIANON PEACE TREATY

Apstrakt:

Ugarska državna politika usmjerena je prema Rijeci kao državnom izlazu na more od 18. stoljeća. Položaj Rijeke predmet je akata Marije Terezije 1776. i 1779. kao i reformi Josipa II. U 19. stoljeću pitanje se zaoštava tijekom revolucionarne 1848. i sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Politička kretanja u corpus separatumu kreću se od suradnje fjumanaša (autonomaša) s Ugarskom do sukoba s mađaronima. Hrvatska struja nije se pomirila s privremenim rješenjem, a vremenom se javljaju i talijanaši (iredentisti). Slomom Austro-Ugarske 1918. dolazi do burnih državnopravnih promjena, borbe za vlast između Narodnog vijeća SHS i talijanskog Consiglio Nazionalea, odlaska Mađara iz grada, međusavezničke, a zapravo talijanske okupacije Rijeke, danuncijade i proglašenja Talijanske regencije Kvarnera.

Pitanja su riješena Trianonskim mirovnim ugovorom sa Mađarskom 4. VI. 1920. i Rapallskim ugovorom sa Italijom 12. XI. 1920. Tek je tada utvrđena granica nove države prema Mađarskoj koja se odrekla bilo kakvih prava na hrvatskim prostorima koji su ušli u novu državu. Rijeka treba postati slobodna država što je talijanska strana onemogućila, a granično pitanje riješeno Rimskim ugovorima 27. siječnja 1924.

Ključne riječi: Rijeka, Ugarska, autonomaši, mađaroni, Trianonski mir, 1918.-1920.

Abstract:

Hungarian state policy has been directed towards Rijeka as a state access to the sea since the 18th century. The position of Rijeka is the subject of the acts of Maria Theresa in 1776 and 1779, as well as the reforms of Joseph II. In the 19th century, the issue escalated during the revolutionary 1848 and the conclusion of the Croatian-Hungarian settlement in 1868. Political movements in the corpus separatum ranged from the cooperation of the Fijumanas (autonomists) with Hungarians to the conflict against them. The Croatian politicians have not recognized temporary solution of corpus separatum, and over time, Italians (irredentists) have also appeared. The collapse of Austro-Hungary in 1918 led to turbulent changes, a struggle between the National Council of SHS and the Italian Consiglio Nazionale, the departure of Hungarians from the city, the inter-Allied, and in fact Italian, occupation of Rijeka, the Danunciada and the proclamation of the Italian Regency of Kvarner.

The issues were resolved by the Trianon Peace Treaty with Hungary on June 4th 1920 and the Treaty of Rapallo with Italy on November 12th 1920, when the border of the new state towards Hungary was determined, which renounced any rights on Croatian territory that entered the new state. Rijeka should become a free state, which was made impossible by the Italian side, and the border issue was resolved by the Treaties of Rome on January 27th 1924.

Key words: *Rijeka, Hungary, Autonomists, Hungarians, Trianon Peace Treaty, 1918.-1920.*

1. Uvod

Obljetnice su uobičajeno vrijeme kada se prisjećamo prošlih događaja. I znanstvenici koriste takve prigode kako bi istražili važna povijesna pitanja pri čemu periodičnost obljetnica omogućuje svakoj generaciji davanje svog pogleda i povijesnog tumačenja što je i dobro jer dogmatski pristup i trajno rješenje nekog pitanja nisu u duhu znanstvenog propitivanja. Pri tome ipak treba zadržati objektivan i korektan znanstveni pristup kako se ne bi palo u zamku subjektivnog, politikantskog ili nacionalističkog pristupa.

Obljetnica Trianonskog ugovora slijedi nakon četverogodišnjeg, opsežnog istraživanja Prvog svjetskog rata u svjetskoj i domaćoj historiografiji. Sada su na redu poratna pitanja, iako se i ovdje uplela nesretna okolnost pandemije COVID-a pa neki znanstveni skupovi nisu održani na vrijeme ili uopće. Trianonski ugovor dijelom se dotiče i Rijeke, a proteklih godina objavljeno je više djela koja u cjelini ili dijelom obrađuju Rijeku u poratnom razdoblju. Neka od njih ćemo koristiti u radu: 1. Perinčić, Tea, *Rijeka ili smrt, D'Annunzijeva okupacija Rijeke, 1919.-1921.* (2019.);¹ 2. Stelli, Giovanni, *Povijest Rijeke, Od nastanka do naših dana* (2020.) u hrvatskom prijevodu;² 3. Scotti, Giacomo, *Osporavani grad: Rijeka 1918.-1924., Pet godina borbi i pobuna* (1921) u hrvatskom prijevodu³ i 4. Toševa Karpowicz, Ljubinka, *Rijeka (Fiume) 1868.-1924., Od autonomije do države* (2021.).⁴ Ovaj rad predstavlja nastavak autorovog istraživanja objavljenog 2012. u radu *Rijeka 1918.-1920. – usporedba zbivanja sa Podunavljem u doba Trianonskog mirovnog ugovora.*⁵

-
- 1 PERINČIĆ, Tea, *Rijeka ili smrt, D'Annunzijeva okupacija Rijeke 1919.-1921.*, Naklada Val, Rijeka 2019.
 - 2 STELLI, Giovanni, *Povijest Rijeke, Od nastanka do naših dana, Zajednica Talijana Rijeka, Rijeka, 2020.* u hrvatskom prijevodu Damira Grubiše.
 - 3 SCOTTI, Giacomo, *Osporavani grad: Rijeka 1918.-1924., Pet godina borbi i pobuna, Naklada Kvarner, Rijeka 1921.*, u hrvatskom prijevodu Damira Grubiše.
 - 4 TOŠEVA KARPOWICZ, Ljubinka, *Rijeka (Fiume) 1868.-1924., Od autonomije do države, Udruga Slobodna Država Rijeka, Rijeka, 2021.*
 - 5 BARTULOVIĆ, Željko, *Rijeka 1918.-1920. - usporedba zbivanja sa Podunavljem u doba Trianonskog mirovnog ugovora, Povećalo: časopis za povijest i prosudbe o povijesnoj zbilji, 4-5-6-7, Beli Manastir 2012.*, 43-53.

2. Rijeka od 18. stoljeća do 1868.

Marija Terezija 1776. Rijeku reinkorporira Hrvatskoj, ali gradsko vijeće 1777. traži priključenje Ugarskoj pa Carica u patentu 1779. grad i kotar Rijeku određuje: “kao odijeljeno i svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo, pa da se ni na koji način ne miješa s drugim bakarskim kotarom koji je uvijek spadao Hrvatskoj”, tj. *corpus separatum* čime jača misao o posebnosti Rijeke i vezi s Ugarskom.⁶ Tijekom revolucije 1848. Rijeka se opredijelila za mađarsku stranu, ali Hrvatski sabor smatra Rijeku dijelom Hrvatske, a vladar imenuje Jelačića za guvernera Rijeke. Ožujski ustav 1849., Listopadska diploma 1860. i Veljački patent 1861. navode Rijeku kao dio Hrvatske. Austro-ugarskom nagodbom 1867. Rijeka ulazi u ugarski dio monarhije, a § 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. nije riješio pitanje Rijeke, pa i, tzv. “*riječka krpica*”. utvrđuje kako će se pitanje *corpus separatuma* riješiti pregovorima između Hrvatske, Ugarske i Rijeke. Ugarska je kroz zajednički sabor i vladu imala presudan utjecaj na upravu grada pa je to privremeno stanje potrajalo punih 50 godina, do raspada Monarhije.⁷

Preostale iskre hrvatstva bile su: 79. *Jelačićeva* regimenta smještena u Rijeci, pri čemu su mađaroni i autonomaši bezuspješno tražili njen premještaj; riječka župa koja je od 1787. u sastavu Modruško-senjske biskupije i koristi hrvatski jezik u bogoslužju pa je Zanella, čelnik autonomaša 1911. bez uspjeha tražio utemeljenje Riječke biskupije; i hrvatska gimnazija osnovana 1627. kao isusovačka ustanova, a 1895. iseljena na Sušak.⁸ Komentar lista *La Bilancia*, označio je to činom od osobitog značenja za suzbijanje hrvatskog političkog utjecaja.⁹ Paro-

6 Više u BARTULOVIĆ, *Rijeka 1918.-1920. i tamo navedena literatura*.

7 Isto, 54-55; Vidi i: STELLI, *Rijeka*, 118-123, 159-184; HEKA, Ladislav, *Osam stoljeća hrvatsko-ugarske državne zajednice, s posebnim osvrtom na Hrvatsko-ugarsku nagodbu*, Hrvatsko-mađarska kulturna udruga András Dugonics Szeged, Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata Subotica i Hrvatsko akademsko društvo Subotica, Szeged-Subotica, 2011., 348 i 372.

8 BARTULOVIĆ, *Rijeka*, 43-45.

9 Isto, 46.

brodarsko društvo *Adria* je 1915. od 116 kapetana imalo tek 14 Mađara.¹⁰

3. Prve godine nakon sklapanja Nagodbe i rad kraljevinskih odbora

Austro-ugarska nagodba iz 1867., prema Toševoj Karpowicz, je “bila izraz umjerenog nacionalizma, koji će kasnije zadobiti ne tolerantnije oblike, jer je ona, na razini formalnoj, garantirala građansku jednakost pred zakonom bez obzira na nacionalnost, uporabu nacionalnog jezika na višim administrativnim instancama, obrazovanje na jeziku naroda u osnovnoj i srednjoj školi, te pravo na udruživanje i autonomiju crkve. Njome počinje, tzv. “zlatno doba Monarhije”.¹¹

Na vlasti u Ugarskoj bilo je desno krilo liberala pod vodstvom Ferencza Deáka. Lijevi centar (Kálmán Tisza i Kálmán Ghyczy) prihvaća Nagodbu, ali želi samo personalnu uniju Ugarske s Austrijom (dvije države s jednim vladarom, bez zajedničkih tijela i poslova) pri čemu pokazuju manje razumijevanja za narode u Ugarskoj. Krajnje lijevo krilo naziva se „četrdesetosmaškim” ili „neovisnom”, ostajući pri ideji pune neovisnosti i ne priznajući prava nemađara na samostalnost. Barun József Eötvös, Deákov suradnik raspravljao je o autonomiji gradova pa i Rijeke. Pokušao je pridobiti za suradnju s listom *Politikai Hirlap*, čiji je urednik bio, Luigija Francovicha iz Rijeke. Prema Toševoj Karpowicz, riječke novine *La Bilancia*, čiji je vlasnik i urednik bio Emidio Mohovich bile su istog,

10 *POVIJEST RIJEKE, Skupština općine Rijeka, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1988., 249. Ugarsko dioničko društvo Adria trebalo je izvršiti mađarizaciju pomorskog prometa kao i željeznica, ali nije imalo uspjeha. BARBALIĆ, Brodarstvo Rijeke kroz vjekove, Zbornik Rijeka, 107, prema “Novi list”, br. 271 od 1902. Budimpeštanska revija “Vizugyi es Hajozasi Kozlony” piše: “Službeni jezik općenja na njihovim brodovima je isključivo hrvatski, i mađarski putnik bi i gladan i žedan poginuo na njihovim brodovima s mađarskim, njemačkim i francuskim jezikom, kad ne bi znao par riječi hrvatski ili talijanski... Pomadžarivanje mora poći od gore, od vlade, a dok na brodovima zapovjednik ne bude bio Mađžar, nemojmo snivati o tome, da ćemo brodske osoblje učiniti mađžarskim.” Adria se obvezala da na svakom brodu zaposli po jednog apsolutista riječke nautike, ali priliv Mađara u školu nije bio velik.*

11 *Toševa Karpowicz, Rijeka, 13-14.*

liberalnog usmjerenja.¹² Time počinju prvi kontakti liberala i riječkih uglednika. Za guvernere Rijeke imenovani su članovi ugarskih velikaških plemićkih obitelji što govori o njihovom političkom utjecaju, obrazovani većinom na njemačkim sveučilištima i pripadnici slobodnih zidara. Guverner je po službi bio član Kuće velikaša Ugarskog sabora. Guverneri Rijeke bili su redom Mađari: grof József Zichy (1870.-1872.), grof Géza Szapáry (1872.-1882.), grof Ágoston Zichy (1883.-1892.), grof Lajos Batthyány (1892.-1896.), grof László Szápary (1898.-1903.), Ervin Roszner (1904.-1905.), grof Pál Szapáry (1905.), grof Sándor Nákó (1906.-1910.), grof István Wickenburg (1910.-1917.) i Zoltan Jakelfalussy (1917-1918.).¹³ Rijeka je tijekom 50 godina trajanja provizorija, prema hrvatskim izbornim propisima imala pravo birati dva zastupnika u Hrvatski sabor, a guverner je po svom položaju bio član Sabora. Iako Rijeka nije htjela birati i slati zastupnike kako bi istaknula nepostojanje državnopravnih veza s Hrvatskom, činjenica da je takav tekst hrvatskih izbornih propisa potvrđivao vladar ukazuje kako niti on nije smatrao takav propis protivnim Nagodbi.¹⁴

Sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. i obnovom *corpus separatum*, mađarsko niže plemstvo koje je činilo znatan dio državnih službenika i imalo karakteristike građanskog sloja stječe povjerenje riječkog građanstva. Bila je to početna „riječko-mađarska idila“.¹⁵ Ali, Mađari se u Rijeci nisu uklapali već izdvajali jezikom, odjećom „i krutim formaliziranim ponašanjem, izvještajnim i anakronim držanjem, što je kod građanskog sloja Rijeke stvaralo osjećaj nametnute distance. Osim toga, namjerno isticanje kulta religije, protestantske ili kalvinističke, kojoj je pripadala većina mađarskog plemstva, građansko stanovništvo Rijeke je odbijalo.“ Oni se kao državni službenici u Rijeci nisu uklapali u sredinu, izazivali su „ne samo kulturnu distancu, već i društveno uvjetovanu zavist“. Njihov „osjećaj za državu, naciju, vjernost tradiciji, sklonost formaliziranom ponašanju“ Riječani su vremenom sve manje prihvaćali što je ojačalo

12 Isto, 22, prema Aladar Fest. „Il barone Giuseppe Eötvös e la questione di Fiume (Sulla base di quattro lettere inedite del barone Giuseppe Eötvös)“, *Bulletino della deputazione fiumana di Storia patria*, vol. III, Rijeka, 1913.

13 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 20, 56-57 i tamo navedena literatura; ; vidi i STELLI, *Rijeka*, 185-189.

14 Vidi BARTULOVIĆ, *Povijest hrvatskog prava i države (kompendij)*, *Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka 2003., 50.

15 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 21-22

razvojem autonomaštva krajem 19. stoljeća, piše Toševa Karpowicz.¹⁶

Politička arena u kojoj se utvrđivao odnos riječkog *corpus separatuma* spram Ugarske i Hrvatske bio je sastanak Kraljevinskog odbora Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Ugarskog odbora dok su predstavnici Rijeke činili treću stranu. Odredba članka 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe o trojnom sastavu davala je prednost Ugarskoj i Rijeci jer je bilo jasno kako će se predstavnici Rijeke prije dogovoriti s Ugarskom nego s Hrvatskom. Trebalo je urediti odnose *corpus separatuma* spram Ugarskog i Hrvatskog sabora te ga izdvojiti iz Riječke županije. Odbori su održali devet sjednica tijekom svibnja, lipnja i prosinca 1869. ali bez dogovora.¹⁷

Dok su među članovima kraljevinskih odbora na hrvatskoj strani bili mađaroni, a neki podrijetlom i Mađari (grof Ladislav Pejačević, Josip Žuvić, Stevan Vuković i Aleksandar Fodorczy) u riječkoj delegaciji uglavnom bila su samo talijanska prezimena slavenskih korijena (Antonio Randich, Antonio Giacich, Giuseppe Mayer i Leopold Adamich). Deák je promišljeno predložio riječkom izaslanstvu da prvo iznese prijedlog. U novinama *Fiumaner Zeitung* i *Gazzetta di Fiume* objavljen je tekst: „Snažno, jako, na temelju zakona utemeljeno kraljevstvo ugarske krune kao čvrst branik austrijske carske države i nesavladivo skrovište europskog kulturnog života protiv prijetećih nasrtaja azijskog barbarstva.“ Jasno je da se pod pridjevom „azijski“ misli na hrvatske „barbare“. Riječki liberali zamjerali su što u pregovorima sudjeluje Hrvatski odbor iako je to bilo izričito utvrđeno § 66. Nagodbe, tvrdeći da se na *corpus separatum* primjenjuje samo ugarsko zakonodavstvo. Unutarnju autonomiju *corpus separatuma* treba potvrditi statutom, a raspravljati o pravosuđu koje će biti istovjetno ugarskom, ali i „prilagođeno lokalnim prilikama“. U tom zahtjevu ležala je klica budućih sukoba između Rijeke i Ugarske. Hrvatski odbor to je odbio izbjegavajući termin *corpus separatum*, koristeći naziv *Gubernatorat* kako bi istaknuo privremenost rješenja iz Nagodbe. Deák je dobio uvid u stavove obje strane i uobličio ugarski prijedlog. Riječko izaslanstvo podržalo je ugarsko da guvernera Rijeke predloži vlada u Budimpešti, a potvrdi vladar čime će se izbjeći hrvatski utjecaj. Guverner kao predstavnik zajedničkih hrvatsko-ugarskih vlasti, a zapravo ugarskih jer Mađari imaju prevlast u zajedničkom saboru i vladi vodi upravu *corpus sepa-*

16 Isto, Rijeka, 20-21, prema Salvatore Samani, „L'èredità ungherese a Fiume“, Studi fiumani, Atti del convegno. Dicembre 1984.

17 Toševa Karpowicz, Rijeka, 24-25.

ratuma, odgovoran je zajedničkom saboru i vladi u Budimpešti, a u poslovima pomorstva i trgovine kao zajedničkim hrvatsko-ugarskim poslovima nadležan za, tzv. Ugarsko-hrvatsko primorje. Hrvatska inzistira na nazivu Hrvatsko primorje zato što je to teritorij Hrvatske i opravdano misli kako Ugarska ulaskom „na mala vrata“ želi upravljati čitavom obalom. U pravosuđu se razlikuju: sudski poslovi u pomorstvu, trgovini i novčarstvu od primjene građanskog prava u Rijeci koja ima „neovisan status i sastavni dio ugarske krune“.¹⁸

U prosincu 1869. u Rijeci je obavljen popis stanovnika. Prema Toševoj Karpowicz, Rijeka je s podopćinama (Kozala, Drenova i Plase) imala 18.809. stanovnika (u Rijeci 15.809), ali ih je tek 13.530 imalo pravo građanstva (*cittadinanza*). U izgradnju luke Ugarska je uložila 13,1 milijuna guldena, a po važnosti slijede: željeznica dovršena 1873., tvornica torpeda, duhana, papira i prva rafinerija nafte u ovom dijelu Europe, mađarska brodarska tvrtka *Adria* d.d. (utemeljena 1882.) te luksuzni obrti i uslužne djelatnosti.¹⁹ Ugarska se u svrhu investicija u izgradnji prometnica, brodogradnje i pomorstva zadužila kod banaka pa je 1867. austrijski ogranak Rotschilda s *Vienna Creditauschtalt*, utemeljio *Opću mađarsku kreditnu banku*, a 1868. osnovana je Englesko-ugarska banka uz učešće Austro-engleske banke u Beča.²⁰ U popisu iz 1869. 2.020 osoba upisane su kao intelektualci (od toga 10 odvjetnika i 4 doktora prava). U školstvu, uz korištenje talijanskoga kao jezika trgovine i pomorstva, dolazi do mađarizacije uvođenjem mađarskog jezika i dovođenjem učitelja iz Ugarske.²¹ Točka otpora u školstvu bila je hrvatska gimnazija koju se nakon dugog otpora, uslijed nedobivanja novčane potpore Rijeke i odgovarajućeg prostora 1895. preselila na Sušak koji je bio pod upravom Hrvatskog sabora i Zemaljske vlade.²² U Rijeci su izlazile brojne novine na hrvatskom, talijanskom, njemačkom i mađarskom jeziku, npr.: *Fiume* od 1882., *Magyar Tengerpart* (1893.), *Fiume Szemle* (1903.), *A Tengerpart* (1904.), *Fiuméi Hirlap* (1905.) i *Fiuméi Estipal*. Najstarija je bila *La Bilancia* (1867.), a glasilo autonomaša bio je *La voce del popolo* (1889.). Za

18 *Isto, Rijeka, 41-49; vidi i STELLI, Rijeka, 185-186.*

19 *Toševa Karpowicz, Rijeka, 26-36 i tamo navedena literatura. Nešto drukčije STELLI, Rijeka, 175-178.*

20 *Toševa Karpowicz, Rijeka, 50.*

21 *Isto, 37-38.*

22 *BARTULOVIĆ, Željko, Crtice iz povijesti Prve riječke hrvatske gimnazije (prigodom 372. obljetnice utemeljenja), Godišnje izvješće Prve riječke hrvatske gimnazije za školsku godinu 1999./2000., Rijeka 2000., 9-15.*

Hrvate važne su: pravaški, Supilov *Novi list* i *Riječke novine* hrvatskog katoličkog kruga.²³

4. Statut Rijeke 1872., zatvaranje i politizacija građanske elite

Rijeka je 1871. predložila, a zajednički ministar unutarnjih poslova 24. veljače 1874. odobrio *Statut slobodnog grada Rijeke i kotara* (*Statuto della città di Fiume e del suo distretto*), koji u preambuli utvrđuje privremenost akta, ističe da je utemeljen na mađarskom, a nema veze s hrvatskim državnim pravom. Prema Toševoj, *Statut* Rijeke bio je „obećanje” mađarske vlade riječkom građanstvu da će ono biti politički faktor na razini grada, ukoliko odano radi na zajedničkoj zadaći, gospodarskom napretku Ugarske prema programu liberala. Tijela vlasti u Rijeci bila su: Zastupstvo Rijeke (*Rappresentanza di Fiume*) koje je imalo 56 članova (50 iz grada i šest iz podopćina) su birali građani na šest godina. Izbore je raspisivao guverner. Zastupstvo je između sebe biralo Predsjedništvo, tj. gradonačelnika i dva potpredsjednika. Gradonačelnika je trebao potvrditi vladar. Zastupstvo između sebe bira i Općinsko izaslanstvo (*Delegazione municipale*) koje obavlja izvršne poslove iz djelokruga grada, a u njega ulaze gradonačelnik i dva potpredsjednika. Činovništvo je činilo Magistrat. U slučaju sporova između Zastupstva i vlade u Budimpešti ili guvernera pravo konačne odluke imala je vlada i guverner, a Zastupstvo tek pravo prigovora, što ukazuje na podčinjenost gradske vlasti.²⁴

Uvjeti za stjecanje građanstva bili su rigorozni. Građanin je mogla postati osoba rođena u Rijeci ili: posjednik nekretnine, samostalni trgovac, vlasnik broda duge plovidbe, kapetan i brodski časnici duge plovidbe, doktor znanosti koji je doktorirao u Monarhiji, odvjetnik, bilježnik, inženjer, arhitekt, inženjer brodogradnje, ovlaštenu trgovački posrednik ili vještak, kirurg, ljekarnik, slobodan umjetnik i stručnjak u industriji ili ustanovama te osobe koji žive od svoje djelatnosti (državni službenik, umirovljena vojna osoba, svećenik, profesor ili učitelj javne škole). Time se ograničavao dolazak stanovnika slabog imovnog

23 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 39-41. Vidi i BARTULOVIĆ, Željko, Neki državno-pravni pogledi Škrivanićeva kruga u “Hrvatskoj straži” 1911.-1918., zbornik Bernardin Nikola Škrivanić i njegovo vrijeme, Matica Hrvatska - Ogranak Rijeka, Rijeka 1997., 159-170.

24 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 51-57; vidi i STELLI, *Rijeka*, 187-189.

stanja (osobito radnika Hrvata sa susjednih prostora, op. Ž.B.) i stvarala gradska elita.²⁵ U politizaciji građana važnu ulogu imala su *kazina* (čitaonice, igračnice). *Nacionalni kazino* (*Nemzeti Kasinó*) utemeljio je 1828. grof Széchényi po uzoru na britanske klubove plemića u kojima se raspravlja o politici. Od 1883. *Zemaljski kazino* (*Landeskasino*) okuplja i neplemiće: državne činovnike, časnike, poduzetnike, pripadnike slobodnih zanimanja. U Rijeci se prvi *kazino* otvara još 1779. *Casino patriotico* okuplja i neplemiće.²⁶

Gospodarska kriza i slom burze u Beču i Budimpešti 1873. znače početak slabljenja liberala. Deák sklapa savez sa lijevim centrom Kálmána Tisze pa oni od 1875. do 1905. čine Liberalnu stranku. Tisza je premijer od 1875. do 1890. Stvaranjem *Liberalne stranke* došla je na vlast generacija političara koja se 1848. borila za neovisnost Ugarske, npr. Sándor Wekerle, Gyula Andrassy, Kálmán i István Tisza, grof Károly Khuen-Héderváry, grof Albert Appony i dr. Njihovom konzervativnom liberalizmu strane su ideje jednakosti nacija i ljudi kao i opće pravo glasa. Mađarski nacionalizam uz oslonac na Crkvu služi mađarizaciji i unutarnjoj kolonizaciji Mađara. Nasuprot ranije „jezične tolerancije“ talijanskog jezika (ne i hrvatskoga, op. Ž.B.) do 1890. traži se uporaba mađarskog jezika u komunikaciji s tijelima vlasti, guvernerom, Magistratom, na sudu i u državnim tvrtkama, npr. brodarstvu u *Adrii* d.d. i željeznici za zaposlenje. Rijekačka građanska elita podržavala je Tiszinu politiku dobivajući povlastice. Važan oslonac bio je gradonačelnik Giovanni de Ciotta (1872.-1896.) pri čemu Toševa Karpowicz ističe utjecaj slobodnih zidara jer je on bio član ugarske lože *Humbolt* iz Bratislave. Gaspar Matcovich također provodi politiku Andrassyja, a zauzvrat se čuva poseban status *corpusa separatuma* i obećaje kredit za izgradnju željeznice.²⁷

25 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 53-54. Toševa Karpowicz ovdje za Rijeku koristi naziv „Država Rijeka“, patricijska „pomorska republika“ s čime se ipak ne bi mogli složiti jer je riječ o gradskoj autonomiji unutar Zemalja krune sv. Stjepana, odnosno ugarskog dijela monarhije.

26 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 61-62.

27 Isto, 60-70; vidi i STELLI, *Rijeka*, 195-199.

5. Suspenzija Statuta 1882. i sukobi pri izboru zastupnika za Ugarski sabor 1892.

Novi sukob rađa se kada je premijer Tisza obnovio pitanje *copus separatuma* uz saziv kraljevinskih odbora 1882. Ugarska vlada je suspendirala riječki statut iz 1872. pa se riječko izaslanstvo umjesto očekivane suradnje s ugarskim odborom našlo u lošem položaju. Oni traže dvostrane pregovore, bez Hrvatskog odbora, o prilagodbi primjene ugarskih zakona u *corpusu*, a dok traje provizorij primjenjivao bi se Austrijski građanski zakonik, traže svoje autonomne propise za autonomne poslove predviđene Statutom iz 1872., mjesno sudstvo neovisno o Ugarskoj i osnivanje drugostupanjskog, apelacijskog suda za trgovačke i pomorske te kaznene i građanske sporove u Rijeci dok će suci trećeg stupnja biti imenovani u Budimpešti, ali će suditi u Rijeci čime bi ova praktično postala neovisna u sudovanju. Traži se izdvajanje riječke župe iz sastava Senjske (hrvatske, op. Ž.B.) biskupije i uključenje u neku ugarsku biskupiju. Odbori su okončali rad 1883. bez dogovora i uz opće nezadovoljstvo svih strana.²⁸ U redovima riječkih liberala niče autonomaštvo, protivljenje vođenju politike na „mađarski način“ kako ispravno zaključuje Toševa Karpowicz.

Corpus separatum imao je pravo birati zastupnika u zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru. Početno je utjecaj vlade u Budimpešti bio presudan. Prvi zastupnik, Ákos Radicz nije bio niti građanin Rijeke. Na izborima 1888. izabran je mađarski liberal Lajos Csernátóy kojeg je podržao predsjednik vlade Deak. On je za revolucije 1848. bio tajnik Lajosa Kossutha, a zastupnik u saboru, ali ne Rijeke, bio je od 1870. Zalagao se za „zaštitu prava talijanske manjine u Rijeci, da neće dozvoliti da Rijeka bude ni mađarizirana ni kroatizirana“. Živio je u Budimpešti i povremeno dolazio u Rijeku. Liberalna vlada Sándora Wekerlea (1892.-1895.) na izborima 1892. ponovno predlaže Csernátóyja, ali 25 predstavnika riječkog Zastupstva, nezadovoljnih njegovim radom istaknuli su liberala grofa Tivadara (Theodora) Batthyányja, brata tadašnjeg guvernera Rijeke Lajosa Batthyányja, koji „poznaje talijanski jezik, autonomne slobode i autonomna prava Rijeke, a budući da je iz stare plemićke obitelji sklone demokraciji, predlagatelj su smatrali da će stručno i časno braniti interese Rijeke u parlamentu“. Za to se najviše zalagao riječki odvjetnik Michele Maylender. Izabran je Batthyány.²⁹

28 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 71-76.

29 Isto, 58-60, 87; vidi i STELLI, *Rijeka*, 220.

To ukazuje na jačanje samostalnosti riječkih liberala od središnjice u Budimpešti.

6. Sukob riječkih autonomaša s vladom i pojava Ricarda Zanelle

Toševa Karpowitz detaljno opisuje slijed sukoba liberalne vlade i formiranje autonomne stranke u doba vlade Dezső Bánffyja (1895.-1899.). Val mađarskog nacionalnog zanosa jača obilježavanjem 1000. godina od doseljenja Mađara 1896., što je nemađare i Riječane ispunilo brigom za svoja prava. I zaista, vlada želi ugarske zakone neposredno uvesti u Rijeku, bez potvrde *Rappresentanze*. Sukob je eskalirao ostavkom guvernera Lajosa Batthyányja 1896. koji nije riješio sukob o uvođenju zakona o građanskom braku kojeg Predstavništvo Rijeke nije dobilo na prethodnu ocjenu. Promađarski gradonačelnik Ciotta daje ostavku pozivajući se na zdravlje. Na izborima za gradsko Predstavništvo 1897. pobijedila je nova Autonomna stranka koja se bori za očuvanje Provizorija i autonomnih prava predvođena Luigijem Ossoinackom i Michele Maylenderom, kojoj prelazi deset zastupnika liberala. Pobjeda autonomaša dovodi do sukoba s pravašima predvođenim Erazmom Barčićem. Autonomaši reagiraju na donošenje Zakona o kaznenom postupku u Ugarskom saboru koji se u Rijeci trebao primijeniti od 1900., ali bez prethodne konzultacije Predsjedništva Rijeke i prilagodbe primjeni u Rijeci. Predsjedništvo to smatra napadom na riječku autonomiju i protestira tražeći da se zakoni ne uvode bez njega i prilagodbe, te svih odluka protivnih autonomiji grada i uporabi talijanskog jezika potvrđenih od vladara. Premijer Bannfy smatra „da nije moguće upravljati zemljom u kojoj grad (a ne *corpus separatum*) ima pravo veta, što tom gradu, pored parlamenta i Krune, daje dignitet trećeg zakonodavnog čimbenika.“ Umjesto neposlušnog Predstavništva grada, upravu je trebao preuzeti novi Upravni odbor (*Giunta amministrativa*). Banffy tvrdi da Statut Rijeke ne predstavlja „nikakvu svetinju koja se ne može mijenjati“, a prisega gradonačelnika na njega ne znači da se u Statut ne mogu uvoditi promjene. *La Voce del popolo* pak upozorava da se „sveti Provizorij“ ne može izmijeniti drugačije, osim novim trostranim sporazumom u obliku zakona. Maylender saziva Predsjedništvo prenoseći zaključke vlade. Na prijedlog Francesca Via, četvorica od 56 članova podnose ostavku. Vlada od guvernera traži dopunske izbore za Predstavništvo. Na njima je krajem 1897. Autonomna stranka pobijedila liberale, a početkom 1898. Maylender ponovno

je izabran za gradonačelnika, ali ne želi prisegnuti vjernost novim zakonima. Narednog dana, 12. siječnja 1898., izabran je po treći puta za gradonačelnika i opet odbija prisegu. Vlada raspušta Predstavništvo, a na izbore u travnju 1898. izlazi samo Autonomna stranka. Maylender je ponovno izabran i odbija prisegnuti. Novi guverner, grof Lászlo Szapáry poziva prvog potpredsjednika Predstavništva, Nicolóa Gelleticha, da preuzme funkciju gradonačelnika, ali ovaj to odbija. Vlada u Budimpešti ne odustaje od uvođenja namjeravanih zakona i od 1. siječnja 1898. za Rijeku uvodi novo tijelo - Upravni odbor. U Odbor ulaze predstavnici državnih tijela u Rijeci, gradonačelnik i nekoliko zastupnika Predstavništva. Ono, kao vladino tijelo, provoditi, nadzire i kažnjava ne/primjenu zakona. Predstavništvo je raspušteno kraljevskim dekretom 7. svibnja 1898., a Antonio de Vallentsits imenovan je kraljevskim povjerenikom za Rijeku. Dana 18. kolovoza 1898., na gradski toranj izvješena je zastava Ugarske što je bio simboličan udar na autonomiju. Vlada je 1899. ponovno odbila registrirati Statut Autonomnog udruženja, uz obrazloženje da ono zagovara nacionalnu netrpeljivost. Banffyjeva vlada odstupa 20. listopada 1899., a novi predsjednik vlade liberal Kálman Széll (1899. -1904.) u Ugarskom saboru obećao je povrat prijašnjeg stanja u Rijeci. U Rijeci je 17. studenoga 1899. došlo do demonstracija protiv dvojezičnih natpisa na tramvajima pa su skinuti oni na mađarskom jeziku jer su smatrali da se natpisi trebaju biti samo na talijanskom (hrvatski jezik uopće se nije spominjao, op. Ž.B.), što su autonomaši uzeli kao pozitivan akt vlade. Széll je primio riječko izaslanstvo, obećao vraćanje starih prava i utemeljio povjerenstvo za to pitanje. Ono je ukinulo Upravni odbor i dio ovlasti prenijelo na novo tijelo - Savjet guvernerata. Izbori za gradsko zastupstvo raspisani su za 24. siječanj 1901. Dana 22. siječnja 1901. u dvorani kazališta *La Fenice* održava se izborni sastanak Autonomne stranke čije je utemeljitelj i predvodnik Maylender. U hotelu *Deák* sastali su se malobrojni liberali, a Erazmo Barčić pozvao je birače Hrvate da se suzdrže od glasovanja te u „otvorenom pismu“ napao autonomaše. Na izborima su pobijedili autonomaši pa Zastupstvo 23. veljače 1901. bira Maylendera za gradonačelnika. Skupina autonomaša traži od Maylendera da da ostavku i kandidira se za zastupnika u Ugarskom saboru, ali on podržava bivšeg guvernera Lajosa Batthyányja kao i Barčić. Zastupstvo prihvaća ostavku Maylendera dajući podršku mladom Riccardu Zanelli. U gradu vlada protumađarsko raspoloženje. Iako je Batthyány u govoru izjavio da će se boriti za očuvanje talijanskog jezika i kulture u Rijeci, zbog fizičke prijetnje smjestio se u Opatiji. Izbori za Sabor održani su u listopadu 1901. Pobijedili su liberali, a

u Rijeci Batthyány.³⁰ Maylender nije osjetio nove državopolitičke ideje autonomaša. Mladi autonomaši tvrde da talijanski jezik, kulturu i autonomiju u Saboru može štiti „samo osoba koja je rođena u Rijeci i talijanske je nacionalnosti, a ne Mađar i pripadnik mađarskog plemstva.“ dok se on oslonio na mađarske liberale, Batthyány i Szélla. Prema Toševoj Karpowicz „u koncepciji Autonomnog pokreta u prvoj fazi bilo pogrešno, bio je odnos prema građanima hrvatske nacionalnosti.“ Maylender je protiv prava Hrvata na uporabu hrvatskog kao službenoga jezika i u školstvu.³¹ S druge strane ovi izbori znače izlazak na scenu novog lidera autonomaša, Zanella i novi stupanj razvoja pokreta.

7. Novo stoljeće - stari sukobi i pojava talijanske iredente

Prema popisu iz 1900. stanovništvo Rijeke povećalo se za 4.048 ili za 22,63 %. Važan podatak je, tzv. „općevni jezik“ (*lingua d'uso*). Pod talijanskim jezikom ubilježeno je 17.492, a pod „ilirskim“ (hrvatski ili slovenski) 16.264 stanovnika. (Ipak, jezik komunikacije ne možemo smatrati materinjim jezikom, a time ni pokazateljem nacionalne pripadnosti, kao niti zaključak da se pod „ilirskim“ koji govori 5.275 stanovnika, podrazumijeva „fijumanski“, koji je venetski dijalekt, op. Ž.B.) Popis uz mađarski kao jezik komunikacije navodi 2.842, a uz njemački 1. 945 stanovnika, dok pod religijskom pripadnošću bilježi 1.172 Židova.³² Zakon iz 1891. ukida teritorij slobodne luke Rijeka i uključuje ga u carinsku zonu Austro-Ugarske, ali ulaganja u luku do 1913. dosegla su 52.644.715 kruna. Tiszina vlada u suradnji s gradonačelnikom Ciottom i guvernerima Zichyjem i Batthyányjem „preobrazila je nekoć skroman grad u jednu od najmodernijih europskih luka“.³³

Francesco Vio, Zanellin suradnik postao je 1902. gradonačelnik. U drugoj polovici 1903. godine došlo je do sukoba između kralja i premijera Tisze zbog ugarskog prijedloga reforme vojske. Novi premijer Khuen Héderváry u listopadu odbija usuglašavanje stavova u Saboru pa dolazi do raskola liberala. Wekerle i Albert Apponyi sklapaju savez sa Strankom neovisnih Ferencza Kossutha. Héderváry daje ostavku pa se Tisza u studenome 1903. vraća na mjesto premi-

30 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 76, 87-103.

31 *Isto*, 101-103. O događanjima u ovom poglavlju vidi i STELLI, *Rijeka*, 219-227.

32 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 85-86.

33 *Isto*, 80-83.

jera. Ervin Roszner imenovan je za guvernera Rijeke 1903. U studenom 1904. nastaje oporbena koalicija parlamentarnih stranaka (Kossuth, grof Appony i grof Gyula Andrassy ml.) koja je pobijedila na izborima u siječnju 1905. U Rijeci se stvara koalicija autonomaša i *Stranke neovisnih* (Antonio Walluschnig i Stanislao Dall'Asta). Na izborima je liberala Andreu Ossoinacka i druge vladine kandidate pobijedio Riccardo Zanella, kandidat Liste građana, a zapravo Koalicije. U Mađarsko udruženje (*Circolo ungherese*) u Rijeci dolazi Kossuth, koji drži govor na mađarskom, a Zanella i Walluschnig na talijanskom.³⁴

Novi izbori za Ugarski sabor održani su 1910. Tisza je osnovao Nacionalnu stranku rada koja je podržavala Nagodbu. Riječka Autonomna stranka bila je dio Koalicije i surađivala s Hrvatima u Rijeci. Njen kandidat bio je Zanella, a njegov protukandidat Maylender koji tako pristaje uz najbogatije i najkonzervativnije mađarske magnate. Maylender pobjeđuje uz glasove državnih službenika koji čine čak 40 % birača. Zanella pak postaje predsjednik Autonomnog udruženja u čijem predsjedništvu nije bilo Mađara što je ukazivalo na njihov sukob. Toševa ističe riječi Zanelle: „...ako vlada u Budimpešti nastavi progoniti Talijane Rijeke, izgubit će Rijeku” (Zanimljivo da ovdje koristi izraz „Talijani Rijeke“, a ne ističe Fiumane kao kasnije, op. Ž.B.). Maylender pod kritikom autonomaša pokreće saborsku raspravu zbog izostanka službene inauguracije novog guvernera Wickenburga u Rijeci. Preminuo je u Saboru 8. veljače 1911. Zanella je u listu *La Voce del popolo* kao protivnike autonomaša naveo zaposlenike na željeznici i državnim ustanovama, jer se na izborima javno glasuje pa bi izgubili službu ako ne podržavaju Héderváryjevu vladu, zaposlenike banaka i brodarskog društva *Adria*, Hrvate, svećenike Hrvate i „framasune” i „pastocine”, *ex verdoline* piše Toševa Karpowicz.³⁵ Čudno je kako Zanella proziva slobodne zidare kada je i sam bio njihov član, ali vjerojatno su vodeću riječ imali velikaši i bogatiji članovi što on nije bio.

Maylenderovi pristalice utemeljili su 1911. Autonomnu ligu koja je podržavala ugarsku vladu, a Antonio Vio ml. naslijedio ga je u Saboru. U programu ističu „neophodnost da se Riječani bore za svoja autonomna prava i jezično i nacionalno bogatstvo ujedinjeni pod istom zastavom, putem suživota talijanskog i mađarskog stanovništva Rijeke“. Autonomna liga proklamirala je borbu za autonomna prava Rijeke u suradnji, a ne u sukobu s Mađarima, ali „budno mo-

34 *Isto*, 101-107.

35 *Isto*, 107-114.

treći na svaku tendenciju kroatizacije ili slavenske invazije, okupljajući katolike i mladež.“ Tvorac programa bio je Ossoinack koji je 1904. predložio suradnju s Mađarima što bi donosilo gospodarsku korist gradu. Toševa Karpowitz piše da su na čelu lige bili slobodni zidari. Oni su postali jezgro kasnije talijanske iredente boreći se za priključenje Rijeke Italiji. Bili su gospodarska elita riječkog društva, utemeljena na tradiciji ugarskih liberala. Prema njoj, taj „relikt“ vladajućeg sloja Ugarske „predstavlja najzanimljivije kulturno i političko naslijeđe dugotrajne vladavine i političke uloge Mađara u Rijeci, sve do konačne aneksije grada Italiji, kada su uspješniji pojedinci „fijumanske kaste“ prešli u središte političke moći talijanske države.³⁶

Grad Rijeka imao je 1911. 34.199 stanovnika, a podopćine 15.411 (Kozala 6.225, Drenova 1.580 i Plase 8.025), ukupno 49.610. Prema „općevnom jeziku“ (*lingua d'uso*), uz talijanski je registrirano 23.283 stanovnika, hrvatski 15.734, mađarski 3.619 i njemački 2.476 (ponovno valja upozoriti da podaci o jeziku ne pokazuju nacionalnu pripadnost jer je za dio Hrvata vjerojatno upisano da koriste talijanski jezik, op. Ž.B). Osoba židovske vjeroispovijedi bilo je 1.499. Najvažnije tvrtke bile su: brodogradilište *Danubius Ganz & Co*, tvornica papira *Smith & Meynie*, Rafinerija mineralnih ulja d.d., tvornica strojeva i brodogradilište *Lazarus*, tvornica kemijskih proizvoda *Union*, tvornica torpeda *Whitehead & Co*. d.d., *Magazini generali* itd.³⁷

Sukobi između Rijeke i vlade nisu prestali pa je Predstavništvo raspušteno 19. lipnja 1913. jer je glasovalo protiv Tiszine vlade i proglasilo nelegitimnima odluke protivne autonomnim pravima Rijeke.³⁸

36 *Isto*, 114-120; *vidi i STELLI, Rijeka*, 232-239.

37 *Toševa Karpowicz, Rijeka*, 159-161.

38 *Isto*, 159-161.

8. Hrvatski političari u Rijeci

Toševa Karpowitz daje pozornost Supilovom pravaškom *Novom listu* kao „nacionalnom glasilu riječkih Hrvata“ koji za Rijeku piše da je „zjenica oka našega“ i Erazmu Barčiću. Protivnici su starije generacije autonomaša i Maylendera koji im odriču pravo na jezik, školstvo i kulturu u Rijeci. Na izborima za Ugarski sabor 1901. podržali su Zanellu, nasuprot Batthyányja, kao vladinog i Maylenderovog kandidata, ali su na izborima za Sabor 1905. podržali liberala Ossoinacka kada je pobijedio Zanella. Jačanje otpora Mađara protiv Beča 1903.-1906. dovodi do krize Monarhije i propasti nagodbene Liberalne stranke koja je surađivala s Bečom. Liberali 1905 gube vlast u Saboru, a oporba od vladara traži opće pravo glasa za sve nacije što je utjecalo na program Riječke rezolucije i nastanak Hrvatsko-srpske koalicije. Hrvatski političari iz Dalmacije i Supilo iniciraju suradnju hrvatskih političara iz Hrvatske i Dalmacije s ugarskom oporbom u Riječkoj rezoluciji 1905. i u Hrvatsko-srpskoj koaliciji. Nakon toga *Novi list* se približava Zanelli kako bi surađivali s mađarskom oporbom, a suradnja se nastavila na izborima za Predstavništvo 1907., ali bez rezultata jer je pobijedila Autonomna liga. Supilo i nakon odlaska iz Hrvatsko-srpske koalicije surađuje sa Zanellom.³⁹

Hrvatski političari prevarili su se misleći da je ugarska oporba drugačija od starih liberala te će odbaciti nacionalni hegemonizam i tretirati Hrvate kao jednake. Ubrzo su se sporazumjeli s vladarom i ušli u vladu. Guverner Alessandro Nako ipak prvi put ulazi u hrvatsku čitaonicu priznajući je mjestom društvenog života u Rijeci. Već 1910. Supilo upozorava na vladino prisvajanje Delte (ušća Rječine) koji je u sastavu općine Sušak i dio je hrvatskog teritorija što znači da nova vlada pomaže riječke autonomaše u obostranom interesu, a na štetu hrvatskih. Toševa Karpowitz upozorava da je Supilo uočio kako je Autonomno udruženje u ranijoj etapi bilo protivno interesima Hrvata u Rijeci jer su pristali uz liberalne, ali je slabo razlikovao autonomaštvo od talijanske iredente koja se organizirala u udruzi *La Giovine Fiume*.⁴⁰ Rad iredentista neće se obrađivati, ali može se reći da su oni htjeli priključenje Italiji čime su bili suprotstavljeni i liberalima i autonomašima i Hrvatima. Socijalisti pak nisu isticali nacionalno pitanje, ali se i kod njih vidjelo da pri izboru nisu bili preferirani hrvatski članovi.

39 *Isto*, 121-131; vidi i STELLI, *Rijeka*, 230-232.

40 *Toševa Karpowicz*, *Rijeka*, 132-140.

9. Rijeka u Prvome svjetskom ratu

Istraživanju Toševe Karpowitz posebnu vrijednost daje analiza arhivske građe Konzulata SAD u Rijeci. Konzul Benjamin Chase u prosincu 1914. piše kako su riječki Mađari bili oduševljeni padom Beograda, dok su Talijani i Hrvati bili tihi, bez oduševljenja za rat. Hrvati i Talijani složni su u oporbi spram Mađara koji kao manjina upravljaju gradom. Mađari će u slučaju pobjede u ratu ojačati svoj položaj spram nemađara u Monarhiji. Ako Monarhija izgubi rat, Ugarska bi mogla izgubiti, a Hrvatska dobiti Rijeku. U izvještaju iz veljače 1915. konzul navodi da u Rijeci živi oko 20.000 Talijana, 15.000 Hrvata i 10.000 Mađara. Općinska uprava je u rukama Talijana, državni poslovi u rukama Mađara, a Hrvati nemaju udio u upravi. (Zanimljivo je kako izvješće ne poznaje autonomaše – Fiumane kao zasebnu skupinu, op. Ž.B.) U ožujku 1915. konzul javlja kako talijanski konzulat izdaje brojne viza osobama koje odlaze iz Rijeke, osobito Talijanima. Mađare manje plaši talijansko zauzeće grada te su više u strahu od Hrvata koji bi proveli odmazdu nad Mađarima. U svibnju 1915., neposredno prije talijanske objave rata, piše o pogoršanom odnosu prema Talijanima u Rijeci, o glasinama da su 3.000 Talijana zadržane na granici kao zarobljenici, a Talijanima u Opatiji rečeno da napuste grad. Za Ugarske vlasti oni nisu više samo politički protivnici, već državljani neprijateljske države. Dio riječkih Talijana bio je unovačen dok su ostali morali ostanu u kućama kako bi vlasti prikupile podatke od njih. Spominje se 6.000 Talijana koji su pobjegli u Italiju gdje su smješteni u logore gdje žive u lošim uvjetima. Po objavi rata 347 riječkih Talijana između 18 i 50 godina starosti internirano je u Szegedu, potom je vojska uhitila nepoznat broj Talijana koji su internirani u Ugarskoj, a konačno je oko 300 registriranih iredentista u Rijeci, muškaraca i žena, uglednih liječnika, odvjetnika, također je odvedeno u Mađarsku. Internirci su iskazivali protumađarsko raspoloženje, npr. u Pečuhu gdje su pijani klicali Italiji pa su uhićeni i poslani na bojište. Za veleizdaju je optuženo 98 Riječana. Izvješće u lipnju javlja kako će činovnike Talijane zamijeniti Mađari. Konzul je do 12. lipnja 1915. izdao vize za 1.246 osoba (90 muškaraca, 405 žena i 751 dijete). Izvješća od srpnja 1914. do travnja 1917. sadrže podatke o postupcima mađarskih vlasti prema nemađarima, migracijama i egzodusu autohtonog stanovništva.⁴¹

41 *Isto*, 166-176. Vidi i STELLI, *Rijeka*, 245-248. O Londonskom ugovoru vidi i BARTULOVIĆ, *Željko* i RANĐELOVIĆ, *Nebojša*, Osnovi ustavne istorije jugoslovenskih naroda, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Niš, 2009.,190.

Londonskim ugovorom 1915. države Antante obećale su Italiji teritorijalne ustupke ako uđe u rat na njihovoj strani. Na Rijeku se odnosi nota uz čl. 5.: „Četiri ujedinjene velesile će jamčiti slijedeći teritorij Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori...uključujući sadašnju mađarsku obalu i hrvatsko Primorje (engl. *Croatian littoral*), uključujući luku Rijeka”, pri čemu Toševa primjećuje kako nespominjanjem negiraju posebnost *corpusa separatuma*. Hrvatski i slovenski političari u Jugoslavenskom odboru bore se protiv takvih uglavaka Londonskog ugovora od 1915., a riječki iredentisti u veljači 1918. utemeljuju sličan tajni odbor na čelu sa svećenikom don Luigiom Mariom Torcolletiem ne priznajući dogovor o Rijeci.⁴²

10. Slom Austro-Ugarske 1918., talijanska okupacija i odlazak Mađara

U sutonu Monarhije Južni Slaveni utemeljuju Narodna vijeća SHS kako bi zaštitili svoje interese. Narodna Organizacija SHS za Hrvatsko primorje i Istru osnovana je u srpnju 1918. Ni Ugarska ne odustaje od Rijeke pa *Il Giornale* pisao kako je saborski zastupnik Ossoinack, 18. listopada 1918. prosvjedovao premijeru Wekerleu koji je tvrdio da je *corpus separatum* ugarski. Riječki Talijani utemeljuju Talijansko nacionalno vijeće (*Consiglio Nazionale Italiano*) 28. listopada 1918., a ono 30. listopada donosi Proglas o pripajanju Rijeke Italiji. Prema Toševoj, posljednji guverner Zoltan Jekelfalussy, zabrinut za svoju sigurnost jer su ga smatrali „hrvatožderom“, nakon dogovora s Wekerleom, 29. listopada napustio je Rijeku i posebnim vlakom otišao u Budimpeštu odnoseći namještaj iz Guvernerove palače. Službenicima nije ostavio naputke, a za predstavnika je imenovao zamjenika guvernera Lajosa Egana, voditelja pomorske službe. Zapovjednik straže je 30. listopada 1918. predao Palaču predstavniku Narodnog vijeća SHS u Rijeci, Konstantinu Rojčeviću. S Guvernerove palače skinuta je ugarska i stavljena hrvatska zastava. Izaslanstvo Talijanskog nacionalnog vijeća tajno odlazi u Veneciju i 3. studenoga traži od admirala Thaona de Revela zaštitu od „Jugoslavena“. Istoga dana, piše Toševa Karpowicz, admiral šalje brzojav Velikom majstoru Velike lože Italije Raoulu Palermiju, u kojemu piše da je „patriotska zadaća talijanske masonerije škotskog rituala snažno doprinijela tome da se potvrde nacionalna prava na suprotnoj obali“. Srpska vlada 18. studenoga

42 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 177-180. Vidi i STELLI, *Rijeka*, 249-251.

1918. javlja Narodnom vijeću SHS u Rijeci, da saveznici šalju po jednu francusku i srpsku vojnu postrojbu kako Italija ne bi sama okupirala Rijeku. Istodobno u Mađarskoj dolazi do revolucije i smjene vlasti pa ugarski činovnici u Rijeci moraju osobno priznati novu vlast. Guido Mayer, upravitelj Magistrata, 23. studenoga daje izjavu kako je na čelu Magistrata temeljem odobrenja ministra pravosuđa Narodne republike Mađarske te će suditi u njeno ime. Mihál Károlyi, premijer Mađarske 26. prosinca 1918. u Rijeku šalje predstavnika Zájusa Fülepa, povjesničara umjetnosti kako bi se riješilo pitanje preostalih Mađara. On je razgovarao s generalom Graziolijem, zapovjednikom međusavezničkih postrojbi, predstavnikom autonomaša Riccardom Zanellom i predstavnikom Talijanskog nacionalnog vijeća Antonijom Grossichem te se u Rimu sastaje s premijerom Orlandom uz pratnju Zanelle. Preostali Mađari napustili su Rijeku s dijelom državne imovine. Države Antante suzbijaju boljševičku revoluciju u Mađarskoj pri čemu su uočili važnost Rijeke i željeznice prema Mađarskoj u diplomatskoj borbi za uspostavu novog poretka u Srednjoj Europi. Raspad Austro-Ugarske dovodi do nastanka novih država i pitanja granica, a time i pripadnosti Rijeke. Ugarska je poražena država, a situaciju složenom čini i stvaranje Mađarske sovjetske republike koja Rijeku smatra svojim dijelom. To utječe na rad Mađarske na mirovnoj konferenciji. Toševa Karpowicz misli da je to utjecalo na pitanje mađarskih poratnih granica jer je boljševička revolucija bila „opasan primjer za raspadnutu Srednju Europu, što je nametalo njezinu strogu izolaciju, čak i otrgnuće pojedinih njezinih povijesnih dijelova.“⁴³

General Grazioli zapovjednik je međusavezničkih snaga koje su okupirale Rijeku, ali Italija pomno u Rijeku šalje časnika najstarijeg po činu i godinama kako bi bio zapovjednik i provodio talijanske interese. On 31. prosinca 1918. šalje povjerljivu informaciju o stanju u Rijeci. Navodi kako je riječka luka jedina povezana s jugoslavenskim i mađarskim zaleđem pa će biti izvozna luka. Predlaže uspostavu dobrih odnosa s tim narodima, a osobito sa Srbijom čime ne dijeli mišljenje talijanske iredente pri čemu treba koristiti postojeće veze riječkih građana. Ocjenjuje kako Francuzi po žele ojačati svoj utjecaj biti posrednici južnih Slavena te se sukobljavaju s britanskim interesima koji žele preuzeti trgovinu, broderska društva i brodogradilište. U izvješću 1. siječnja 1919. smatra kako je Talijansko nacionalno vijeće vodilo „pametnu politiku“ i dobilo saveznika u

43 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, str. 181-188. Vidi STELLI, *Rijeka*, str. Opširnije o zbivanjima u BARTULOVIĆ, *Željko*, Sušak 1919.-1947., Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Državni arhiv u Rijeci i Adamić d.o.o. Rijeka, Rijeka, 2004.

„mađarskom elementu“ koji smatraju da će imati korist ako Rijeka pripadne Italiji. No, Toševa ukazuje na mišljenje mađarske povjesničarke Zsuzse L. Nagy koja smatra da je informacija o želji Mađara za suradnjom netočna i da potječe od nekog pripadnika Talijanskog vijeća. Nagy podsjeća da je Rijeka tada još uvijek državnoopravno dio Ugarske te je premijer Károly zato poslao Fülepa k premijeru Orlandu u Rim kako bi saznao namjere talijanske vlade. Konzul u Bernu, Gyula Szil Klasy, mislio je kako se razgovori trebaju voditi s Jugoslavijom, a ne s Italijom. U Rijeci je radio Ured za pomoć Mađarima koji odlaze iz Rijeke, kako državnim činovnicima iz rijeke, tako i vojnicima koji su se vraćali s bojišnice. Saveznička, a zapravo talijanska uprava predala je 26. studenoga 1918. Talijanskom nacionalnom vijeću upravu nad parobrodarskim društvom *Adria* d.d. Šire se glasine, koje nisu neutemeljene, kako Francuska želi Rijeku za svoju pomorsku vojnu bazu, dok Zanella navodi kako je general Traniè potvrdio namjeru utemeljenja „francusko-srpske“ baze. U jednom protestu Talijanskog nacionalnog vijeća, njegov predsjednik Antonio Grossich ističe kako suverenu vlast u Rijeci ima samo Talijansko nacionalno vijeće i svi državni činovnici koji se s time ne slažu trebaju otići. No Mađarska i dalje smatra Rijeku svojom pa vlada šalje iznos od 1.280.000 kruna za plaće državnih zaposlenika za studeni i prosinac 1918. Vlada traži Talijanskog vijeća da ispita mišljenje preostalih mađarskih državnih zaposlenika hoće li ostati u Rijeci ili se vratiti u Mađarsku.⁴⁴

Na Pariškoj mirovnoj konferenciji riječki zastupnik u Ugarskom saboru Ossoinack 18. listopada 1918. tražio je primjenu prava na samoodređenje za Rijeku i priključenje Italiji, ali izaslanstvo SAD i predsjednik Wilson to ne prihvaćaju smatrajući kako Sabor nije izabran demokratskim putem pa to nije mišljenje predstavnika naroda, niti Talijansko nacionalno vijeće nije nelegitiman predstavnik. Izaslanstvo SAD kao mjerodavan uzima popis stanovništva Rijeke iz 1910., prema kojemu je u Rijeci bilo manje od 50 % Talijana i „smatra da riječkom narodu nije dana prilika da iskaže svoju volju“, za razliku od talijanskog izaslanstva koje prihvaća proglas o pripojenju Italiji. Tada Talijansko nacionalno vijeće šalje svoje izaslanstvo u Pariz tvrdeći kako je zamijenilo mađarsku vlast i njezina tijela te se želi podrediti vladi u Rimu. Dok su u druga narodna predstavništva nastala na prostoru bivše Monarhije ušli predstavnici raznih nacija i stranaka, u Talijanskom nacionalnom vijeću bili su samo su Talijani, članovi Liberalne stranke, a nije bilo autonomaša. (ni Mađara, niti Hrvata, op. Ž.B.) Toševa ponovno upozorava na ulogu slobodnih zidara pa je Veliki maj-

44 Toševa Karpowicz, *Rijeka, 189-199*.

stor Velikog Orijenta u Pariz poslao 25. svibnja 1919. dva predstavnika koji su trebali osigurati pomoć francuskih masona, ali oni su, iako su formalno obećali podršku, podupirali srpske masone i njihove prijedloge.⁴⁵ Loža *Sirius* bila je članica Simboličke Velike lože Ugarske, ali je već u siječnju 1919. imala kontakte s Velikim Orijentom Italije. Toševa Karpowitz iz izjava Attilia Prodama smatra da su njeni članovi „svemoćna, internacionalizirana, bogata i nepotistička asocijacija, blisko povezana kako s „braćom“ u Rimu, tako i s drugim središtima moći u Europi.“⁴⁶ Mađarske slobodne zidare nitko nije podržavao.

11. Diplomatska borba i „manje diplomatska“ borba za plijen

U radu se neće obrađivati dolazak D'Annunzia u Rijeku 12. rujna 1919. doba danuncijade, proglašenje Talijanske Regencije Kvarnera i „krvavi Božić“ 1920. kada su talijanske snage u vojnoj akciji izbacile D'Annunzia i njegove ardite iz Rijeke. Napomenimo kako je autorica Tea Perinčić opširno analizirala dvojnost D'Annunzijeve osobe i njegovog djela. Za Talijane on je uglavnoj nacionalni junak, dok je za Hrvate negativna osoba koja ih je protjerala iz Rijeke. Za neke slavni pjesnik i govornik, a za druge nacionalista, avanturista, žigolo. Burne rasprave traju i danas. Autorica je navela podatak kako je među D'Annunziovim arditima bio i mađarski pjesnik Andor Gravy,⁴⁷ ali to ne pruža potvrdu kako je D'Annunzio htio suradnju s Mađarima jer su i oni bili prepreka za ostvarenje talijanske vlasti nad Rijekom.

Dugotrajno rješavanje granica Mađarske, povezano s preustrojem prostora Srednje Europe bilo je otežavajuća okolnost za rješenje riječkog pitanja jer su saveznika imali različite prijedloge ovisno o vlastitim interesima. Francuska je bila sklona ideji Dunavske federacije, dok je Italija pristajala na ujedinjenje Austrije i Mađarske. Otpravnik poslova veleposlanstva SAD u Budimpešti Gran Smith u travnju 1920. upozorava: „Ako bi Italija dobila Rijeku i kada bi se ostvario savez Italije, Austrije i Njemačke... kontrolirao trgovinu cijele Srednje Europe, pogurao bi i Mađarsku da mu se pridruži... čak bi Čehoslovačka ušla skupa s Mađarskom, budući da nema izlaz na more“. U savezu bi dominirala Njemačka. Kako se to ne bi ostvarilo predlaže „da se za Čehoslovačku i Mađarsku mora

45 *Isto*, 200-222.

46 *Isto*, 329-330.

47 *PERINČIĆ, Rijeka*, 147.

obezbijediti izlaz na more preko Rijeke” koja bi bila pod zaštitom Lige naroda. Povezivanje Italije s Austrijom i Njemačkom, Italija bi onemogućila stvaranje Dunavske federacije, oslabila Jugoslaviju i proširila talijanski prostor utjecaja u bivšoj Monarhiji na štetu Francuske. Trianonskim ugovorom s Mađarskom od 4. lipnja 1920. ona je izgubila 70 % nekadašnjeg teritorija Zemalja krune sv. Stjepana. Pitanje Rijeke još nije bilo riješeno.⁴⁸

Toševa Karpowicz obradila je važno pitanje promjene valute na prostorima Austro-Ugarske. Nove države pristupile su, tzv. žigosanju austrougarskih novčanica kako bi spriječile unos novca s drugih prostora i pad vrijednosti štetan po gospodarstvo. Žigosanje kruna u Rijeci trebalo je početi u studenome 1918., ali je zbog nesređenih okolnosti kasnilo Talijansko vijeće to započelo tek u travnju 1919. Nežigosane kruna mogle su se dobiti u Beču i Budimpešti što se za d’Annunzijeve okupacije zlorabilo. Kruna *Citta’ di Fiume* povučena je iz prometa 9. listopada 1921., ali su se novčanice kao i kruna SHS koristile do aneksije Italiji 1924., a Rijeka nazivala „rajem krivotvoritelja novca”. Zanella je tvrdio su osobe u Talijanskom vijeću zadužene za opskrbu stanovnika hranom koristile ograničenu uporabu telefona i telegrafa i putem telefona u skladištu hrane u zgradi općine saznawali burzovna izvješća iz Pešte i Beča dan prije od ostalih te su manipulacijama stekli velik iznos novca. Italija se bojala pokretanja rada rafinerije nafte sumnjajući kako je predsjednik Zanella sve dogovorio s Mađarima. Zato talijansko Ministarstvo pomorstva Riječkoj državi ne priznaje vlasništvo rafinerije. Sličan oprez postoji spram starih vlasnika brodogradilišta *Quarnero* i *Ganz Danubius*. Guverner Giardino 1923. moli talijanske industrijalce da otkupe propalu tvornicu torpeda *Whitehead*. Vladalo je zanimanje za Opća skladišta u vlasništvu ugarske državne željeznice, koje su ih dale u koncesiju dioničkom društvu povezanim s Mađarskom diskontnom i kursnom bankom u Budimpešti. Riječki trgovci koji su koristili usluge skladišta prema ugovoru s Ugarskom koji je važio do konca 1921., a Zanella ga je uspio produžiti do kraja 1922. Talijani su htjeli preuzeti nadzor nad Skladištima od Riječke države kako bi je oslabili i dati je Industrijsko-trgovačkoj komori koju su nazdirali. Treba naglasiti da je to ostatak mađarskog državnog vlasništva, ali ne i uprave. Rafinerija nafte bila je u vlasništvu Dioničkog društva kamenih ulja iz Budimpešte čije su dionice imali Mađarska opća kreditna banka i Austrijski neovisni kreditni zavod, ali i obitelj Rothschild. Početkom 1919. javila se inicijativa o gospodarskoj suradnji Mađarske i Italije kada je izaslanika premijera Károlyija, Fülepa primio talijan-

48 Toševa Karpowicz, *Rijeka*, 236- 240.

ski premijer Orlando. U ožujku je dogovoreno utemeljenje talijansko-mađarskog pomorskog društva sa sjedištem u Rijeci, a spomenuti su Riccardo Zanella i bankar Robert Tibor. Tome se usprotivio predstavnik tvrde nacionalističke struje u talijanskom parlamentu, financijer okupacije Rijeke i d'Annunzijeve prijatelj Oscar Senigaglia, vlasnik FIAT-a Giovanni Agnelli te drugi vodeći ljudi Opće konfederacije talijanske industrije (*Confederazione generale dell'industria italiana – Confindustria*) jer su se pribojavali gospodarske konkurencije Rijeke. Svoj dio „kolača“ za učinjene usluge dobili su i riječki iredentisti. Odvjetnici Salvatore Bellasich i Iccilio Baccich kao javni bilježnik obavili su i naplatili posao otkupa rafinerije koja 1923. postaje Rafinerija mineralnih ulja, anonimnog društva u Rijeci (*Raffineria di oli minerali societa' anonima*) koja je trebala imati sjedište u Rimu, ali je učinjen ustupak Rijeci. I SAD bile su zainteresirane za Rijeku kao luku povezanu željeznicom sa Srednjom Europom.⁴⁹

Zanella 30. svibnja 1921. u pismu premijeru Italije Giolittiju javlja kako se u Rijeci još uvijek nalaze D'Annunzijeve legionari koji su „strano tijelo u riječkoj populaciji, pauperiziranoj nakon trideset mjeseci nezaposlenosti“. Stanovnici Rijeke sele u Sušak gdje se nalazi više od 3.000 izbjeglica. Simon Arpad (evo jednog Mađara, op. Ž.B.), tajnik Međunarodne socijalističke stranke Rijeke pisao je predsjedniku SAD Wilsonu u Pariz tražeći za Rijeku pravo na samoodređenje, protiveći se talijanskoj i jugoslavenskoj upravi zalažući se za republiku. (Ostaje dvojbeno je li to stajalište radnika ili užeg kruga vodstva stranke, op. Ž.B.). Iredentisti vrše pritisak na radnike kako bi se učlanili u nove, talijanske radničke udruge, pri čemu uzimaju novac u, tzv. bolesničkim blagajnicama i kasama za osiguranje radnika uz obrazloženje da se tako provodi odvajanje od mađarskih udruga.⁵⁰

12. Zaključno razmatranje

Toševa Karpowicz piše kako je Rapallskim ugovorom 12. studenoga 1920. Italija postala jedna od država „nasljednica“ Austro-Ugarske. Treba upozoriti da je Italija bila sudionica ugovora u Saint Germaineu s Austrijom od 10. rujna 1919. kojim je već proširila svoje granice na prijašnje teritorije austrijskog dijela

49 *Isto.*, 241-250. O pitanju valute vidi i BARTULOVIĆ, *Povijest*, 83-84.

50 *Toševa Karpowicz, Rijeka*, 251-255.

Monarhije (3. deo *Evropske političke klauzule, Odeljak 1. Italija*), a potom je bila ugovorna strana Trianonskog ugovora s Mađarskom sklopljenog 4. lipnja 1920. kojim se Mađarska odrekla svih svojih prava na teritorije koji su postali dio Italije (3. deo. *Politika evropske klauzule, Odeljak 1. Italija*).⁵¹ Tim ugovorima u sastav Italije dolazi dio Hrvata i Slovenaca koji su tu živjeli. Prema Toševoj, za fašiste ti prostori i Slobodna Država Rijeka bili su „poligon nove talijanske politike“ prema Slavenima. Treba reći da svu odgovornost ne snose samo fašisti već i talijanske vlade do 1922. koje nisu spriječile takve postupke kao što to ukazuje engleski povjesničar Taylor.⁵² Toševa kritizira Rapallski ugovor kojim su Italija i Kraljevstvo SHS podijelili luku Baroš, mađarske željeznice i druge objekte u njihovom vlasništvu u Rijeci bez sudjelovanja Mađarske što je bio „samo još jedan oblik kažnjavanja gubitnika“. Navodi da je Uprava željeznica zatražila je 1898. od Kotarskog suda u Sušaku da se Delta i lijevi pristan luke Baroš brišu iz gruntovnice općine Trsat-Sušak, ali je sud 1899. zahtjev odbio kao i pri ponovljenom zahtjevu 1908.⁵³ Pravno treba razlikovati privatni institut vlasništva koje su imale mađarske državne željeznice nad zemljištem i na njima izgrađenim objektima od upravne i zemljišne pripadnosti prostora koji je bio u sastavu Općine Sušak koja je imala sudsku i upravnu vlast nad zemljištem. Nadalje, prelazak zemljišta, željeznice i drugih objekata u vlasništvo Italije i Kraljevstva SHS nije sporan jer je to pitanje riješeno prema standardima međunarodnog prava. U suprotnom, vlast i vlasništvo Slobodne Države Rijeka također bi bili dvojbeni prema kriteriju autorice.

Za Rijeku je najvažniji čl. 53. Trianonskog ugovora u Odeljku petom „*Fijuma*“: „*Ugarska se odriče svih prava i pravnih osnova na Fijumu i okolne teritorije koje su pripadale nekadašnjoj Ugarskoj kraljevini i nalaze se u granicama koje će se docnije odrediti. Ugarska se obavezuje da će priznati odredbe koje će povodom ovih teritorija, a naročito odnosno državljanstva stanovnika, biti donesene u ugovorima namenjenim uređenju sadašnjih pitanja.*“⁵⁴

Tom odredbom Ugarska se odriče svih ranijih prava koje je imala na Rijeku prema Austro-Ugarskoj i Hrvatsko-Ugarskoj nagodbi te prihvaća sve odluke koje

51 UGOVOR O MIRU S AUSTRIJOM I UGOVOR O MIRU S MAĐARSKOM, *Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1927.*

52 BARTULOVIĆ, *Sušak*, 430,

53 Toševa *Karpowicz, Rijeka*, 258-262.

54 UGOVOR O MIRU SA MAĐARSKOM.

će druge države zaključiti po tom pitanju. Zanimljivo je primijetiti da li je i ova okolnost bila bitna za dovršenje pregovora između Kraljevstva SHS i Italije koji su dovršeni tek nakon ovog mirovnog ugovora što dosadašnja historiografija nije isticala. U ugovoru Mađarska izričito pristaje na razgraničenje sa državom/ Kraljevstvom SHS, a u čl. 36. se odriče svih prava na teritorije nekadašnje Austro-Ugarske koji su postali dio Italije.

Rijeka se spominje i u čl. 305 kojim se Čehoslovačkoj daje pravo tranzita željeznicom od Bratislave prema Rijeci preko Ugarske. Posredno se Rijeke tiče i čl. 294. kojim se Ugarskoj daje sloboda tranzita i slobodan pristup jadranskom moru, a to je zasigurno više Rijeka nego neka druga luka. I čl. 304. kojim se regulira pitanje Južnih željeznica i njihove eksploatacije odnosi se na željezničke pruge koje su išle prema Rijeci.

Tako su prestale veze Mađarske i Rijeke. U Drugom svjetskom ratu prema Hitlerovim planovima u jednom trenutku pomišljalo se na obnovu hrvatsko-ugarske državne zajednice, ali ona ne bi obuhvatila Rijeku koja je bila dio Italije. Svojim svrstavanjem uz države Trojnog saveza Mađarska je privremeno ostvarila povrat Međimurja, Prekomurja, Baranje i Bačke tada u sastavu Kraljevine Jugoslavije, od čega je morala odustati nakon ratnog poraza kada je međunarodno pravo potvrdilo predratne granice Jugoslavije, uz promjene ostvarene spram Italije Pariškim ugovorom 1947. i Londonskim memorandumom 1954. Ti prostori dijelom su ušli u sastav Hrvatske kao članice jugoslavenske federacije, a danas su dio neovisne Republike Hrvatske.